

FÖRDJUPNING 6

Imperier och imperialism

Ett genomgående tema i stora delar av vår historia har varit imperiernas framväxt, nedgång och sammanbrott. Det finns därför historiker som går tillbaka till riken och civilisationer långt före vår tideräkningens början. Men detta kapitel har ett mer begränsat område, där det särskilt är utvecklingen under de senaste femhundra åren som framhålls. Även om den europeiska expansionen på allvar började i slutet av 1400-talet, bör europeisk dominans inte överdrivas – bortsett från i Latinamerika – innan vi kommer in på 1800-talet. Längre var de kinesiska kejsardömena Ming och Qing, det japanska Tokugawaimperiet, det indiska mogulriket och det turkiska Osmanska riket så starka att européer sällan kom längre än till handelsstäder längs kusten. Med slavhandeln, det atlantiska kommersiella systemet och den industriella revolutionen förändrades detta och Storbritannien blev den ledande havsmakten med stora imperieambitioner. De nya industristaternas kamp om råvaror och marknader skapade en ny situation under andra hälften av 1800-talet, som slutade med att europeiska stater under imperialismen genomförde koloniseringen av Afrika och förstärkte sin dominans i Asien. Men vid denna tidpunkt hade avkoloniseringen för länge sedan börjat i Latinamerika och andra hälften av 1900-talet blev den globala frigörelsens epok. Kanske kommer framtidens historiker att se på den relativt korta perioden av europeisk imperialism och dominans som en parentes?

Diskussionsfrågor

Vi är i dag vana vid att tänka på världen som ett system av stater, cirka 200 sammanlagt, som alla har en plats i FN, egen flagga och egen nationalsång. Folkrättsliga principer om suveränitet och förbud mot ockupation har blivit internationella normer, även om de inte alltid efterföljs. Själva kolonialsystemet förvisades till historiens skräpkammare genom FN-deklarationen från 1960 om alla länders rätt till självbestämmande, och mänskliga rättigheter betraktas som universella. Att bli omtalad som ”imperialist” är det inte många som uppskattar, även om starka krafter i både Storbritannien och Frankrike i dag vill återupprätta kolonialsystemets anseende och ge det en förskönande behandling i skolan. Också enskilda historiker, främst Niall Ferguson, bidrar till en tendens som kallas ”the empire strikes back”.

Mot en sådan bakgrund är det lätt att glömma att vi står inför ett helt nytt fenomen eftersom det ”normala” i historien har varit att bo inom ett imperium eller ett samhälle utan tydlig territoriell avgränsning. Bland nya globalhistoriker är det därför inte så överraskande att studier av imperiers upp- och fall har blivit ett populärt tema, i varje fall om man ska mäta i boktitlar, universitetskurser eller träffar med nätets sökmotorer. Ett sådant perspektiv är då också väl lämpat för historiker som vill gå på tvärs mot snäva nationsgränser och som är inriktade på samband, jämförelser och skilda former av dominansförhållanden. Nya aspekter av imperiehistorien blir ständigt föremål för granskning, så som könsperspektiv, återverkningar på natur och miljö och produktion av det som i västvärlden betraktades som kunskap om Asien, alltså

det som den USA-palestinska teoretikern Edward Said omtalar som "orientalism" (se Vidare läsning).

Imperieforskning är också attraktivt för dem som är intresserade av långa linjer och överordnade strukturer. Redan de första civilisationerna, däribland de babyloniska, egyptiska, grekiska och romerska, var i hög grad knutna till utvidgningen av makt från en ursprunglig kärna till omliggande områden. Det betyder att vi tidigt stöter på något av det som räknas som allmänna kännetecken på imperier: att folk med olika historia, kultur, språk, etnisk bakgrund och religiösa föreställningar knyts samman. I imperiebegreppet ligger också att det inte rör sig om någon symmetrisk integration eller om "kulturmöten" på likställd fot, utan att makt utövas genom varierande grad av centralisering, underordning och exploatering. Ett dominansförhållande mellan det som kallas centrum och periferi, där våld och tvång är vanliga inslag, är således ett viktigt gemensamt drag. Vi finner grunden

till detta i begreppets etymologi. På latin betyder *imperium* helt enkelt befallning, myndighet eller styre, och i början av romarrikets tid användes det i synnerhet om militärt styre (se kapitel 7). Så småningom fick kejsaren titeln *imperator*. Medan en stat eller *nationalstat* oftast bygger legitimiteten för sitt styre på att man appellerar till en gemenskap eller en föreställd gemenskap, där de olika etnologvistiska grupperna åtminstone i princip har lika rättigheter, är det olikhet, hierarkisk rangordning och favorisering av maktthavarnas kultur och religion som gäller i imperiet. Det militära inslaget är också gängse eftersom det är nödvändigt både i själva erövringsfasen och efteråt för att hålla undan rivaliserande makter, befästa kontrollen och slå ner uppror. Det är svårt att föreställa sig ett imperium utan ett maktcentrum som råvar över våldsmiddel eller som saknar vilja att bruka makt. Ibland sker maktutövningen med mindre moraliska betänkligheter om undersåtarna i periferin kan definie-

Berlinkonferensen 1884-1885 ses ofta som en symbol för det sena 1800-talets "nya imperialism", då stora delar av Afrika och Asien med tvång och våld lades under europeisk kontroll. Vid konferensen träffades representanter för 15 västländer med Storbritannien, Tyskland och Frankrike i spetsen, för att på fredlig väg lösa frågor om motstridiga intressen i Afrika. Resultatet blev en uppgörelse som lade grunden till den fortsatta koloniseringen av hela den afrikanska kontinenten.

ras som rasmässigt mindervärdiga, kulturellt efterblivna eller som anhängare av fel religion. Perioden 1850–1950 är till exempel koloniimperiernas, rasismens, folkmordens och världskrigens epok.

I studier av imperier möter vi – som alltid i historieforskningen – en spänning mellan generalisering och konkret, specifik analys av olika tidsepoker. Drar vi upp några långa linjer framträder huvudformen på den euroasiatiska kontinenten som *landbaserade imperier*, vilka även går under beteckningen *tributimperier*, med det mongoliska väldet på 1200-talet som det mest kända exemplet i förmodern tid. Detta räknas också som det mest omfattande av alla stäppimperier, även om en betydande del av imperiet kom att bestå av kinesiska jordbruksområden (se kapitel 12). Som vi snart ska se var också det osmanska imperiet, det indiska mogulriket och de kinesiska kejsardömena Ming och Qing typiska landimperier. Från slutet av 1400-talet skedde sedan en europeisk expansion till fjärran platser på andra sidan haven där europeiska länder och handelskompanier tillskansade sig översjöiska territorier och etablerade sig som maritima imperier, varvid också en omfattande rivalitet mellan handelskompanier och stater rörande kontrollen över världshaven uppstod. Det är därför vanligt att tala om de påföljande århundrandena som *handelsimperiernas* tidsålder. En central faktor i detta kapitel är vidare att 1800-talet representerar en helt ny epok i imperiernas långa historia, nämligen en *industrikapitalistisk imperialism* där ekonomiska drivkrafter i allians med ny vapentechnologi och nya kommunikationer gör det möjligt att slutföra erövringarna på kort tid. Slutstrecket sätts runt 1900 och den vidare utvecklingen genom världskrig och imperiers sammanbrott återges i andra kapitel (se del V).

AVSTÅND, OLIKHET OCH DOMINANS

Om vi till att börja med ska uppehålla oss lite vid definitioner och kriterier är det vanligt att en betydande geografisk utsträckning med viss varaktighet ska föreligga om imperialismbegreppet ska ge

mening. Naturligtvis finns det inga enkla gränsdragningar. De europeiska imperierna i Afrika bestod till exempel inte längre än i drygt 80 år medan det osmanska riket – åtminstone i sina kärnområden – kunde se tillbaka på 600 års existens. Ska man summera de förhållanden som snabbt skisserats ovan är avstånd, olikhet och dominans kriterier som alla tre måste vara för handen som ett minimum. På engelska heter det med begynnelse- rim helt enkelt: *distance, difference, dominance*. I detta sammanhang ska tilläggas att imperier inte kan studeras isolerat eller som slutna enheter. Som regel utgör de delar av ett mer eller mindre internationellt system vilket rymmer såväl rivalitet som samarbete, ofta på en och samma gång. Ett exempel på det sistnämnda är Berlinkonferensen år 1884–1885 där imperialistmakterna skapade gemensamma regler för att undslippa krig sinsemellan i kapplöpningen om Afrika. Sverige var för övrigt en av de få deltagare som inte ställde några krav på kolonier (landet representerades av Gillis Bildt som senare blev statsminister och var farfars farfar till Carl Bildt).

Ett besläktat ord som ofta uppträder i sammanhanget är *kolonier*. Också här finns det latinska rötter. Ordet användes när utvandrare från de romerska kejsarområdena ockuperade jord som hade tillhört den ursprungliga lokalbefolkningen. Det ekonomiska inslaget var tydligt genom den export av spannmål som skedde till italienska städer och den romerska hären. Senare har begreppet kolonier använts mera allmänt för att beteckna en imperieform med direkt territoriell kontroll, såsom i Afrika och Asien på 1800-talet och 1900-talet. Också sådana kolonier uppträder emellertid i olika skepnad. En kategori som rimmar väl med den ursprungliga betydelsen är *settlerkolonin*, där en betydande europeisk grupp bosätter sig, ockuperar jorden och driver bort lokalbefolkningen. Här är Australien, Sydafrika, Sydrhodesia – sedermera Zimbabwe – och Algeriet typiska fall, och där återfinns också den mest direkta formen av rasism och

en önskan från vita inbyggare att uppnå autonomi och samma rättigheter som i ”moderlandet”.

En annan vanlig distinktion är skillnaden mellan *formell* och *informell* imperialism. Med det första avses ofta en direkt territoriell kontroll med mer eller mindre fastställda gränser, så som till exempel var fallet med den brittiska imperialismen i Indien. Inte sällan används emellertid det engelska ordet *empire* för att beteckna dominans eller *hegemoni* utan direkt ockupation. En *hegemon* – på grekiska – var ursprungligen den främsta av stadsstater eller den förste bland manliga likar. Ett exempel är rivaliteten mellan Storbritannien och USA rörande den ekonomiska hegemonin i Latinamerika efter frigörelsen på 1820-talet, där både handel, råvaror och investeringar var lockande byten. Efter 1945 används beteckningen ”informellt imperium” ofta om USA:s hegemoniska makt (the American Empire) där den dominerande positionen bottnar i industriellt/teknologiskt försprång, ideologisk attraktionskraft, globala märkesvaror, dollar som världsvaluta och kontroll över institutioner som Världsbanken och Internationella penningfonden IMF. Inte heller ett sådant informellt imperium kan emellertid upprätthållas utan våldsapparat, vilket en lång rad militärallianser, krig, interventioner och perioder med ockupation (bland annat i Afghanistan och Libyen) bär vittnesbörd om. Ytterst få stater vill dock betecknas som ”imperialistiska” i dag eftersom det ofta är ett normativt begrepp med negativa konnotationer, och företrädare för nykonservativa ideologier efter 1990 talar om USA som ”det goda imperiet”.

IMPERIER, NATIONSBYGGE ELLER INRE KOLONISERING?

En annan sak som är svår inom historieämnet är att tydligt skilja mellan imperiebygge å ena sidan och konsolidering av nationalstater och det som kallas för ”inre kolonisation” å andra sidan. USA är härvidlag ett intressant fall. Bland historiker är det inte så få som betraktar den fortsatta expan-

sionen efter frigörelsen från England som ett slags imperiebygge från Atlanten till Stilla havet vilket innefattade territoriell kolonisering och tvångsförflyttning av ursprungsfolken och slutade med att en stor del av den indianska urbefolkningen utrotades. Många av drivkrafterna är desamma som vi känner från andra former av imperiebygge, som ”civilisering” av en lokalbefolkning som betraktades som mindervärdig, rasbaserat slaveri och kamp om jordbruksarealer för en växande befolkning. Expansionen riktade sig också mot områden under andra kolonialmakter eller mot det självständiga Mexico som tvingades avhända sig stora delar av landet efter ett krig. Enorma arealer införskaffades dessutom mot betalning, som Louisiana och Alaska, från Frankrike respektive Ryssland, utan att de som bodde där sedan tidigare tillfrågades. Samtidigt finns det historiker som föredrar att betrakta 1800-talets skeende som en berättelse om gradvis utvidgning och konsolidering av en *nationaltat* i stället för en berättelse om ett imperium, eftersom det är just på det viset som många nationalstater har uppstått.

Om man ska plocka ut något land för att göra en historisk jämförelse med USA:s landbaserade expansion på 1800-talet är Ryssland det mest näraliggande exemplet. Mycket riktigt är Ryssland också ofta med i historiska översikter över imperier, såväl tsarväldet som Sovjetunionen och dagens Ryssland. I själva verket handlar det om ett imperiebygge från ett kärnområde runt Moskva vilket börjar redan under tidigt 1500-tal och under de närmast följande århundradena utvidgas åt både öster och väster. Genom Sibirien nådde det ryska riket ända fram till Stilla havet under tidigt 1700-tal, och kort därefter togs språnget till Alaska över Berings sund. Ekonomiska intressen i skinn, pälsverk och timmer var en viktig faktor till att börja med, men det skedde också en tillflyttning av inalles 15 miljoner människor fram till 1914. Under 1700-talet medförde önskan om en ”europeisering” till att gränserna ryckte fram genom de baltiska staterna,

Transsibiriska järnvägen knyter ihop Moskva i väster med Vladivostok i öster. Numera förknippas den ofta med turism och upplevelseindustri, men när den byggdes under decennierna kring 1900 var det för att hålla ihop det ryska imperium som etablerats under föregående århundraden. Längs hela sin sträckning har den än i dag en stor betydelse för gods- och persontransporter.

Finland och stora delar av det gamla polska kungadömet. Mot århundradets slut dominerades scenen av dragkampen med det osmanska imperiet, vilken slutade med rysk kontroll över stora områden söder om Ural och längs nedre delen av Volga. Där fanns både fruktbar jord och ett lönsamt handelsnätverk runt Svarta havet. I nästa omgång stod delar av Kaukasusregionen på tur, varvid Ryssland stötte på långvarigt motstånd och blodiga krig rasade fram till 1860. Under samma tid fullföljdes expansionen i Centralasien, som historiskt var en viktig länk mellan Mellersta östern, Sydasiens och östra Asien. Såväl i Uzbekistan som i Kazakstan och Turkmenistan ryckte ryssarna in som jordockupanter vilka framför allt odlade bomull. I övervägande muslimska områden var den rysk-ortodoxa kyrkan en mäktig pådrivare. Medan Kina lamslogs av inbördeskrig under Taipingupproret 1850–1864 utnyttjade Ryssland tillfället att skaffa sig fler områden runt Amur och Ussurifloden och tillskansade sig rätten att bygga den transsibiriska järn-

vägen till Vladivostok, vilket är ett av historiens mest grandiosa imperieprojekt. Runt år 1900 var mindre än hälften av imperiets invånare av etniskt rysk härkomst. Språkligt skapades en intressant distinktion mellan det som handlar om etniska ryssar (*ruskii*) och det som handlar om Ryssland (*rusiiskii*).

MAKTENS GRÄNSER

En viktig uppgift i nyare globalhistoria är att viktiga och ifrågasätta föreställningen om att europeiska imperier från 1500-talet växte fram som en naturkraft som inte stod att hejda, och att maktutövningen på deras repertoar var outtömlig. Den eurocentriska hållningen har varit osedvanligt seglivad eftersom den rymmer både imperientusiasternas jubel över europeisk överlägsenhet och radikala kritikers fördömande av exploatering och undertryckande. Nu framhåller man i stället att europeiska stater för 500 år sedan långtifrån var de mest upplagda kandidaterna för expansion

och global makt, och att deras imperier alltid har varit sköra konstruktioner med varierande grad av framgång som varit beroende av lokala samarbetspartners. Eftersom det rör sig om ett oönskat och påtvingat herradöme av främlingar är det inte heller förvånande att imperierna alltid har fört en skakig tillvaro med risk för större eller mindre uppror. Det brittiska imperiet måste släppa ifrån sig de amerikanska kolonierna efter flera års krig, var nära att bryta samman i Indien under det stora upproret 1857–1858, led om än kortvarigt nederlag mot zuluhären 1879, klarade trots fyra krig aldrig av att besegra gerillakrigarna i de afghanska bergsområdena och det krävdes en här på 500 000 man för att avgöra kriget mellan engelsmän och boer i Sydafrika 1899–1902. Historiskt ser det ut att vara ett genomgående drag att imperiemakter överskattar den egna styrkan och undervärderar undertryckta folks militära motstånd, kunskap om den egna terrängen och vilja att kämpa för sin självständighet. Det finns gott om exempel på detta ända fram till vår egen tid.

Till imperiehistorien hör också att studera imperieambitioner som gått bet. Bland de mest kända är Napoleons invasion av Egypten år 1798 och det långvariga imperiebyggandet på den europeiska kontinenten där över hälften av alla européer hamnade under hans välde. Napoleon misslyckades också med att inlemma Haiti igen efter slavrevolutionen som gav landet självständighet vid sekelskiftet 1800. Italien besegrades av Etiopien i slaget vid Adwa 1896, och det sades att Italien hade stor imperieaptit men dåliga tänder. En annan känd imperiedröm som gick i kras var Hitlers tredje rike som i likhet med Napoleons imperium stoppades av den ryska vintern och ryska soldater.

Kopplingen till ett mera traditionellt imperiebygge var särskilt tydlig på östfronten under andra världskriget, där tvångsflyttningar och utrotning skulle ge plats åt germansk kolonisation. Hitler omtalade då också Ryssland som ”sitt Indien” och många officerare, administratörer och

rasideologer från det afrikanska koloniimperiet anmälde sig entusiastiskt som villiga att tjänstgöra.

IMPERIER UTANFÖR EUROPA

Efter denna begreppshistoriska resa ska jag bli lite mera konkret. Ett naturligt avstamp är att påminna om att ledande riken, civilisationer eller imperier (ofta används dessa begrepp om varandra) för 500 år sedan alla hade sin kärna bortom den euroasiatiska kontinentens västliga utkant. Det är därför inte särskilt träffande formulerat i historieböckerna att ”Europa erövrar världen” redan när Christofer Columbus och Vasco da Gama lägger ut på sina första färder. På 1600-talet bor en stor del av jordklotets befolkning i tre islamiska landbaserade storriken. Det Osmanska riket spände över tre världsdelar och höll sig i sina kärnområden vid makten ända fram till första världskriget. Upprinnelsen finner vi hos en liten grupp turkisktalande nomader som tog sig över Bosporen i början av 1300-talet, därifrån lade under sig en stor del av Balkanhalvön och snabbt upprättade en regelrätt militärmakt. Deras erövring av Konstantinopel 1453 betydde det definitiva slutet för det gamla bysantiska riket, och med detta maktskifte blev det osmanska riket ledande runt Egeiska havet och Svarta havet. Med tyngdpunkt i Bagdad, Kairo och Damaskus, allihop städer som hade varit bland de främsta symbolerna för islamisk högkultur och stadscivilisation, blev praktiskt taget hela den arabiska världen och Nord-Afrika inlemmat i det osmanska riket. Dessutom låg alla de heligaste städerna, Mekka, Medina och Jerusalem, innanför imperiets gränser. Också *Safavidriket* grundlades i turkisktalande områden, och vid ingången till 1500-talet utgjorde Persien och Afghanistan dess kärnområde. Detta bidrog också till att befästa den uppdelning i shiamuslimer och sunnimuslimer som präglar den islamiska världen än i dag. På grund av ekonomisk tillbakagång och odugliga ledare upplöstes Safavidriket mer eller mindre i mitten på 1700-talet, efter att det också

försvagats genom en rad krig mot det osmanska riket (se även kapitel 19). Den tredje tyngdpunkten i den islamiska världen var *mogulriket* som upprättades i norra Indien under första hälften av 1500-talet genom militära expeditioner som utgick från Afghanistan. Eftersom merparten av den indiska subkontinenten efterhand lades under deras kontroll är det naturligt att tala om ett imperium (se även kapitel 20). Detta bekräftas också genom att det stora flertalet invånare hade en helt annan etnisk och religiös bakgrund än sina islamiska härskare, även om motsättningarna tonades ner med den tolerante Akbar den store vid rodret (1556–1605). (Dessa tre riken skildras i kapitel 20.)

Längre österut i Asien kom den nya Qingdynastin, med rötter i Manchuriet, till makten 1644. Det århundrade som följde präglades av det kinesiska kejsardömet expansion såväl i norr som i väster och söder så att den sammanlagda ytan nästan fördubblades genom inlemmandet av bland annat Mongoliet, Taiwan, Tibet och inte minst det som i dag är den autonoma regionen Xinjiang (vilket betyder ”nytt gränsområde”). Därmed blev Kina i än högre grad ett multietniskt imperium som också inrymde regioner med övervägande muslimsk befolkning. I motsats till europeiska föreställningar om ”orientalisk despoti” var det ett mildt styrelseskick med få statliga ingrepp, låg beskattning och ekonomisk framgång, vilket också gjorde att regimen länge kunde undkomma sociala, religiösa och etniska uppror. Det ger perspektiv på Europa att Indien och Kina runt 1750 stod för merparten av all varuproduktion med en andel av världens samlade bruttonationalprodukt på över 60 procent. Kina var också en viktig handelsnation som exporterade stora mängder te, silke och porslin till resten av världen. Det landbaserade imperiet saknade emellertid territorier på andra sidan haven och var ingen konkurrent på världshaven. Kina hade skaffat sig en periferi genom de senaste århundradenas expansion, men i motsats till periferin inom det brittiska imperiet produ-

cerades där inte några billiga råvaror med slavar som arbetskraft. Med självförsörjande småbönder fanns det inte heller någon stor marknad för industrivaror. Frånvaron av översjöiska territorier framhålls också ofta av globalhistoriker som en av grunderna till att utvecklingen tog en helt annan väg än för Storbritannien som kunde mobilisera betydande resurser till sin industrialisering och imperieexpansion från slavhandel och kolonialism.

MARITIMA IMPERIER OCH EUROPEISK EXPANSION

Även om det länge hade funnits nära handelsförbindelser mellan Europa och Asien kan man likväl tala om en övergång till översjöiska eller maritima imperier med spansk och portugisisk expansion från slutet av 1400-talet. Lika viktigt som att Vasco da Gama rundade Afrikas sydspets Godahoppsudden på väg till Indien var att Portugal snabbt insåg att landet inte var starkt nog att upprätta kolonier i inlandet eller mäta sig med större stater i Asien. Till sjöss var det emellertid möjligt att ta upp striden med indiska, persiska, judiska och kinesiska köpmän som länge hade dominerat handel och skeppsfart runt Indiska oceanen, vilket gjorde att det närmast rörde sig om ett handelsimperium med enstaka befästa städer eller handelsstationer längs kusten i Asien och Östafrika. Det var mera ett löst nätverk än en stat även om det talades om *Estado da India* och om Indiska oceanen som ett slutet hav under portugisisk kontroll (*mare clausum*) (se även kapitel 20). Det räckte gott med manöverdugliga skepp med kanoner ombord, något som kom överraskande för dem som under århundraden hade bedrivit fredlig handel. Inte heller när det gäller detta nätverk bör emellertid betydelsen överdrivas. Bara en tiondel av all peppar från Indien bedöms ha funnit vägen till europeiska förbrukare. Merparten av all handel och skeppsfart i Indien försiggick fortsatt utifrån stora kuststäder där mäktiga indiska och arabiska affärsmän dominerade. Den portugisiska kontrollen över kryddhandeln blev dessutom

kortvarig. Redan vid 1500-talets slut var de gamla handelsvägarna genom Röda havet till den östra delen av Medelhavet återupprättade.

En annan central förklaring till de maritima framgångar Portugal ändå hade är att de mest betydande staterna i Asien inte bjöd något starkt eller samlat motstånd. Japan hade gått in i en inåtvänd period och hyste inga drömmar om att bli stormakt på havet. Efter en expansiv period med en stor flotta som färdades runt Indiska oceanen tidigt på 1400-talet blev intresset för skeppsfart och kontroll på havet närmast skrinlagt av det kinesiska Mingriket. Den kinesiska regimen hämtade i stället rikedomar från sin egen jord, byggde ut den kinesiska muren mot nomadiska ryttarstyrkor och hade inget av den religiösa fanatism och missionsiver som präglade Portugal. Hade Kina valt att fortsätta i stället för att avbryta sina expeditioner till havs och därmed bjudit Portugal konkurrens och motstånd, skulle viktiga delar av imperiehistorien – och därmed av världshistorien – efter 1400-talet ha kunnat te sig annorlunda.

Medan Portugal för det mesta nöjde sig med att överta handelsvägar som redan existerade i Asien kom Spanien efter Columbus till bebodda områden på andra sidan Atlanten som många gånger var större än moderlandet. Detta var mest ett resultat av sjöfararens felaktiga föreställning om avstånd och Indiens belägenhet, och det tog 30 år från den första landstigningen på en karibisk ö till dess att erövringen av ”den nya världen” började på allvar. Det var ingen övergripande statlig plan utan skedde mest på initiativ från Hernán Cortés och andra *conquistadorer* på plundringsstråt. Tenochtitlán i Mexicodalen hade fler invånare än någon europeisk stad och fungerade själv som huvudstad för aztekernas imperium. Staden belägrades och utsattes för eldgivning med kanoner så att invånarna varken kunde få mat eller vatten. Efter tre månader var de utsultna och drabbade av en smittkopps-epidemi och mejades ner av de spanska trupperna. Tio år senare gjorde spanjorerna samma sak i det

stora inkariket som sträckte sig 350 mil från Bolivia längs västkusten till södra Chile men som vid den tiden var försvagat av sjukdomar och inbördeskrig mellan tronföljare (se kapitel 21).

HUR VAR DET MÖJLIGT?

När spanjorerna skulle förklara hur några hundra man lyckades bygga ett imperium på ruinerna av mäktiga riken och gamla civilisationer lade de tyngdpunkten på att de var djärva, duktiga och hjältemodiga samt menade att de var utvalda av Gud för att bekämpa barbarer och omvända hedningar. Ett viktigt skäl var att de tidigare invånarna överrumplades av kanoner, gevär, krut, stålsvärd, hästar och kamphundar, något som de aldrig förr hade sett eller hört talas om. I dag vet vi också att de spanska krigarna aldrig skulle ha klarat att ockupera Mexico utan stöd från andra folkgrupper i området. Många av dem var underställda aztekerimperiet med tvång och måste betala höga skatter och utföra slavarbete, och somliga togs till människooffer och dödades. Några tog chansen att göra sig fria från de dominerande mexicas herravälde, och tiotusentals tlaxcalaner deltog på spansk sida under det avgörande slaget. När de förstod att de nya härskarna inte var bättre än de gamla var det för sent.

Varken nymodiga vapen eller lokala allianspartners räcker för att förklara conquistadorernas snabba seger. Miljoner indianer dukade under för smittkoppor, mässling, influensa, böldpest, tyfus, kikhosta och gula febern, och dödliga virus spred sig söderöver mot inkariket långt innan de spanska erövrarna kom till området. Uppskattningsvis nio av tio fick sätta livet till under loppet av hundra år (se fördjupning 5). Ett nyvaknat intresse för bakterier och mikrober inom den globala miljöhistorien gjorde ett tag att andra sidor av det spanska imperiets upprättande sköts i bakgrunden, men under senare år har många historiker dokumenterat hur sjukdomarna och conquistadorernas vapen samverkade och förstärkte varandra. Mycket av detta

upprepades i Brasilien som underställdes Portugal en tid efter det att portugisiska skepp kommit ur kurs vid Afrikas västkust och till slut hamnat i Brasilien. Under Filip II slogs de spanska och portugisiska besittningarna samman (1580–1640) varmed det första imperiet med riktigt global räckvidd upprättades.

På 1500-talet och 1600-talet var Latinamerika det stora undantaget i framväxten av europeiska översjöiska imperier. Medan européer länge måste nöja sig med att bedriva handel längs med kusten i Afrika och Asien ledde krig och sjukdomar till att det inte fanns så många invånare kvar i Latinamerika för att organisera motstånd eller hindra övertagande av jord och gruvor, och medan man fortfarande finner mäktiga riken i Indien och Kina krossades alltså de stora civilisationerna i Latinamerika. Den katolska kyrkans mäktiga roll förklarar också varför det kulturella avtrycket blev så starkt. Detta har yttrat sig i att flertalet av världens katoliker i dag bor i Latinamerika medan världsreligioner som hinduism, buddhism och islam fortfarande dominerar i stora delar av Asien. Vi kan alltså konstatera att imperier uppträder i skilda skepnader och lämnar olika spår efter sig. Mera i samklang med den vanliga modellen var att administrationen av imperiet i Latinamerika byggde på indelningen av befolkningen i kategorier på ett vis som möjliggjorde en söndra-och-härska-politik. Under ett tunt skikt av utsända från den spanska staten och den katolska kyrkan (*peninsulares*) stod *kreolerna*, det vill säga vita av spansk ätt som var födda i kolonierna och räknade sig som hemmahörande där. Längre ner på samhällsstegen följde de många med blandad hudfärg, *mestiserna*, och allra nederst under indianerna stod den afrikanska slavbefolkningen (se även kapitel 21). Ett annat typiskt drag var koloniernas ekonomiska betydelse, så kom till exempel 80 procent av allt silver i världen under tiden 1500–1800 från Latinamerika. Detta gjorde det åter möjligt för europeiska stater att betala varor från

Indien och Kina, något som annars skulle ha varit svårt. Som globalhistorikern André Gunder Frank (uppkallad med mellannamnet efter Gunder Hägg!) har formulerat det: ”silvret går världen runt och får världen att gå runt”.

Efter långvarig rivalitet om handel och herradöme på havet ryckte Nederländerna, Frankrike och Storbritannien fram på bekostnad av kungadömena på den iberiska halvön. Det började med imperieexpansion i regi av handelskompanier där privata aktörer var beroende av att backas upp av hemstaten såväl ekonomiskt som politiskt och militärt för att lyckas. Också kompanier från en rad andra länder ställde upp i konkurrensen. Ostindiska kompaniet med bas i Göteborg blev en kortvarig affär på 1700-talet, men drog in tillräckligt med pengar för att centrala familjer som Chalmers och Sahlgren skulle säkra sitt eftermäle med donationer till offentliga ändamål. Sverige gjorde också ett försök att upprätta en liten koloni i Nordamerika (Nya Sverige) men blev snabbt undanträngt av europeiska konkurrenter.

Handelsimperiernas epok kännetecknades av rivalitet och en oändlig räkka krig på 1600-talet och 1700-talet, något som slutade med att Storbritannien bokstavligen talat seglade upp som världens ledande sjömak och krigsmakt med intressen i alla världsdelar. Slavhandel, plantagekolonier och nya marknader bidrog till landets industrialisering, vilket i sin tur skapade både behov och möjligheter för ytterligare expansion. Det spelade också in att Storbritannien byggde upp en stark stat, där omfattande skatteindrivning och en nationalbank gjorde det möjligt att finansiera upprustning, krig och skeppsfart. Historiker talar därför om en *fiskal-militär* stat, som kunde genomföra en övergång från maritimt imperium till formellt kolonialvälde. Det började på Nordamerikas östkust under tidigt 1600-tal, och inte långt därefter blev Jamaica där slavar arbetade på fälten med sockerproduktion den mest lönsamma av alla engelska kolonier. I Asien var det som nämnts inte så lätt för nykom-

lingar att göra sig gällande. Varken Japan eller Kina ville öppna sig för fler ”översjöiska barbararer” än nödvändigt, och det brittiska intresset koncentrerades därför till Indien. Detta förstärktes efter de tretton amerikanska staternas frigörelse. Redan år 1600 hade en rad sällskap och enskilda investerare gått samman i engelska ostindiska kompaniet (East India Company), med täta förbindelser mellan kungahus, handelsmän och stat. Under århundradets lopp blev Mumbai (Bombay), Chennai (Madras) och Kolkata (Calcutta) språngbrädor för handel och politiskt inflytande, men det var svårt att hävda sig i inlandet.

FRÅN NORDAMERIKA TILL ASIEN

Sjuårskriget under mitten av 1700-talet kan räknas som det första världskriget med stridshandlingar i Amerika, Europa och Asien samt på de flesta världshaven, och det gav Storbritannien ett stort övertag. Kronan på verket sattes med den slutliga segern över Frankrike vid Trafalgar 1805 och Waterloo 1815. Med förlusten av Kanada under sjuårskriget var Frankrikes dagar på den nordamerikanska kontinenten räknade, och fransmännen fick bara behålla en liten enklav i Indien. Det var under detta krig som East India Company i realiteten säkrade finansiell, juridisk och militär överhöghet över Bengalen. Det var ett område som hade tre gånger så många invånare som de brittiska öarna (30 miljoner) och som var världens ledande producent av bomullstyger. En lokal allianspartner med legosoldater hjälpte till med det som handelskompaniet inte hade klarat på egen hand. Men hur blev det möjligt att därefter lägga hela Sydasiens under det brittiska imperiet? En viktig del av svaret finner vi också här inne i Indien där mogulimperiet var på väg mot sin upplösning. Efter Akbar den stores död år 1605 följde långa perioder med rivalitet mellan tronföljare, och det visade sig svårt att vinna legitimitet hos befolkningen och trygga en administrativ kapacitet när riket undan för undan expanderade söderut. Inte alla kejsare hade samma

kulturella vidsyn som Akbar, och i synnerhet sonsonen Aurangzeb skaffade sig många fiender när han besteg tronen år 1707. Han ville ha en islamisk och centraliserad militärstat, något som väckte både religiöst motstånd och missnöje bland dem som måste bära bördan av högre skatt. I flera viktiga områden, däribland Bengalen, frigjorde självmedvetna guvernörer sig alltmer från ekonomisk och militär kontroll. Några tog steget fullt ut till frigörelse, och uppsplittringen gjorde det möjligt för Storbritannien att spela ut olika småstater mot varandra.

Den andra viktiga förklaringen är att britterna från 1700-talets senare hälft kunde använda Bengalen som brohuvud och basförråd. Genom skattepålagor och kontroll över produktionen byggde de upp en statsapparat och stora militära styrkor samtidigt som Ostindiska kompaniet (EIC) skaffade sig tillgång till billiga varor som det inte längre behövde betala för i silver. I konkurrensen med indiska aktörer hade EIC också fördelen av att ha världens ledande sjö- och militärmakt i ryggen. Den vidare koloniseringen genomfördes nästan helt i form av krig under de hundra åren fram till 1850.

Det var en sak att erövra områden, en annan att styra dem. Under ett tunt skikt av brittiska ämbetsmän och officerare styrdes besittningarna med hjälp av en lokal administration som rekryterades från den skriftlärda brahmanska högsta kasten. Denna fick å sin sida gehör för sitt sätt att tolka hinduismen och förkoloniala rättsregler. När vi närmar oss 1850 ersätts emellertid respekten för indiska traditioner av brittisk kulturell arrogans och rasism, och man öppnade för missionsverksamhet. De militära och materiella inslagen i maktens repertoar kompletterades alltså nu med ett ideologiskt undertryckande, där indierna utsattes för en konstruktion av ”grundläggande kunskaper” som postkoloniala tänkare har betecknat som ”epistemologiskt våld”. Konkurrenter i det indiska näringslivet sköts åt sidan genom regler som favo-

En funktionär i brittiska East India Company omgiven av indiska tjänare. Målningen är från 1760-talet då EIC kontrollerade stora delar av Indien ekonomiskt, politiskt och militärt. I takt med att den brittiska dominansen utvidgades och befästes under de följande hundra åren stärkte kronan sitt grepp om den koloniala administrationen i Indien, som efter sepoyupproret 1857–1858 helt övergick i statlig regi.

riserade briter, och vävare och spinnare miste sitt levebröd efterhand som kolonialstyret öppnade för massproducerade varor från brittiska fabriker. På landsbygden ingrep myndigheterna mera direkt för att få folk att odla exportgrödor, däribland opium till Kina som blev en stor inkomstkälla. Resultatet blev ett mera direkt tvångsstyre i Indien, något som ledde till öppet motstånd i olika former. År 1857 började ett omfattande uppror som spred sig över hela norra Indien, och som för första gången fick briter att frukta för imperiets framtid. Också

efter det att upproret brutalt hade slagits ned (se kapitel 26) hade myten om brittisk allmakt och lojalitet från förnöjda indiska undersåtar fått sig en allvarlig knäck. De utbildade indier inom administrationen som imperiemakten var så beroende av protesterade nu också mot gapet mellan brittiska honnörssord – som demokrati och civilisation – och kolonialväldets vardag. Det är alltid ett hot mot imperier när deras hyckleri avslöjas.

När uttrycket ”det brittiska världssystemet” används om denna epok är det också därför att Storbritannien som en följd av napoleonkrigen ryckte in bland annat i Ceylon (från 1972 Sri Lanka), den sydafrikanska kapkolonin och Mauritius. I Asien blev också Singapore, Aden, Hongkong, Malaysia och Burma inlemmade i kolonialväldet. Intresset för Australien och Nya Zeeland väcktes efter James Cooks expeditioner på 1770-talet, men antalet europeiska invandrare sköt på allvar i höjden under den australiensiska guldrushen på 1850-talet. Resultatet blev att urbefolkningen – aboriginerna och maorierna – brutalt skuffades åt sidan av koloniserare på jakt efter jord och betesmarker. Kolonins ekonomiska betydelse ökade i takt med export av kött, ull, mejeriprodukter och mineraler. Tillsammans med Kanada skilde Australien och Nya Zeeland ut sig inom imperiet eftersom det i deras fall uppenbart rörde sig om en europeisk majoritet och en urbefolkning som antingen utrotades eller marginaliserades. De fick beteckningen ”dominions” i stället för kolonier, med ett långtgående självstyre och politiska rättigheter för vita medborgare. Deras politiska institutioner var närmast en kloning av hemlandets, och i motsats till andra delar av imperiet hade de religion, språk och etnisk tillhörighet gemensamt med ”herrefolket”. På många sätt såg de sig mera som partners än som undersåtar och utgjorde därför det som också har kallats Neoeuropa och Greater Britain. På det hela taget ser vi alltså att imperier inte hade någon enhetlig styrelseform, och att lokala variationer och etnisk sammansättning var avgörande faktorer.

DEN NYA IMPERIALISMEN

Vi har sett ovan att Storbritannien fram till 1850 stod i en klass för sig med sitt världsomspännande imperium, och för en överlägsen industri- och världsmakt var frihandel och öppen konkurrens en naturlig ideologi. Med 2 procent av världens invånare stod Storbritannien vid den här tiden för 40 procent av all handel med industriprodukter. Med större inslag av demokrati och liberalism på hemmaplan var det inte så få som ställde sig frågande till hela kolonialprojektet. Historien följer emellertid aldrig någon rak linje och en kursändring i historiens lopp var nära förestående. Den viktigaste grunden var att USA, Japan och en rad europeiska länder efterhand började industrialiseras och därmed utmanade den brittiska ledarpositionen. Konsolideringen av nya och ambitiösa nationalstater med Tysklands enande år 1871 som det mest kända exemplet var också en viktig pådrivare. Det råder alltså ingen motsättning mellan nationalstater och imperier, snarare tvärtom. Resultatet blev en global kapplöpning som ofta är känd som ”den nya imperialismen”, och som innebar en långt mer planerad och målmedveten politik i statlig regi än vad man under tidigare perioder hade stött på. Den konkreta historien om rivalitet och imperiebygge under den här perioden, såväl i Afrika som i Asien och Mellanöstern, behandlas i andra kapitel i den här boken. Där ser man också att imperialismen självklart inte är något som endast praktiseras av europeiska stater, vilket framväxten av den japanska staten efter 1868 och USA:s territoriella erövringar både i närområden och i Filippinerna med all tydlighet visar (se kapitel 33). Resultatet av kapplöpningen var att nästan ingen del av världen slapp undan. Som det har sagts: inte ens pingvinerna på Antarktis undkom att avstå sin suveränitet. År 1914 levde inte mindre än 85 procent av jordens befolkning i länder som antingen var imperiemakter, kolonier eller territorier där folk med europeiska rötter utgjorde den stora majoriteten. Av dagens medlemsländer i FN har 130 länder det gemensamt att ha varit kolonier.

Vad var det som var nytt och som gjorde det berättigat att tala om ”den nya imperialismen” som en helt säregen fas i imperiets långa historia? Det viktigaste var att det för första gången var tal om en rivalitet mellan konkurrerande *industri*stater med ett kapitalistiskt produktionssätt. ”Kolonialpolitik är industripolitikens dotter”, skrev den franske statsministern Jules Ferry i sin bok om Indokina. Industrialisering i ständigt fler länder och i ständigt större skala skapade ett nästan omätligt behov av järnmalm, koppar, mangan, tenn och fosfat, och därutöver behövde man guld för att upprätthålla den internationella guldmyntfoten. Under 1900-talets början blev också det svarta guldet – det vill säga oljan – en eftertraktad råvara. Mellan 1850 och 1914 mer än tiodubblades dessutom den internationella handeln med matvaror, och mark och arbetskraft världen över utnyttjades för att skaffa europeiska konsumenter kött, spannmål, kaffe, te, kakao och vegetabilisk olja. Jakten på naturgummi försiggick i alla världsdelar. Under ”den stora depressionen” från 1870-talet blev det än viktigare än tidigare att säkra sig marknader, och stora företag med överskottskapital letade efter investeringsmöjligheter jorden runt. Marxistiska imperialismeteorier lägger därför stor vikt på global kapitalackumulation som ett av det kapitalistiska systemets tvång. Självklart var de ekonomiska utsikterna osäkra när nya områden annekterades, men ingen ville stå bredvid som åskådare och se på när konkurrenter kapade åt sig land efter land.

Det som är känt som *socialimperialism* är också ett fenomen med tydlig anknytning till industrialiseringen och en tid där makthavarna började få mothugg från en framstormande arbetarrörelse och socialistiska partier. För att dra uppmärksamheten från kampen mellan samhällsklasserna appellerade de till nationell sammanhållning och försökte väcka begeistring för koloniala äventyr. Hur många som lät sig ryckas med är historikerna oeniga om när de studerar imperialismens verkningar i hemlandet. Störst var nog iveren i de övre

samhällskikten vilka var mest intresserade av nationell prestige och ekonomisk vinst. Det råder emellertid inget tvivel om att tiden kring förra sekelskiftet präglades av ett slags imperial eller nationell hybris. Det brittiska styret sågs inte bara som en plikt, utan väckte också rena glädjeyran när till exempel skolbarn färglade allt större delar av världskartan, firade imperiedagen på Victorias födelsedag och sjöng ”Rule Britannia, Britannia rule the waves”.

När erövringen av Afrika och stora delar av Asien nu kunde genomföras på så kort tid, och med ringa omkostnader för imperiemakterna själva, sammanhänger det med en växande teknologisk klyfta till följd av industrialisering och modern vetenskap. Aldrig tidigare i historien hade förhållandet mellan centrum och periferi varit så asymmetriskt, och nya kommunikationsmedel, vapen och mediciner kallas med rätta för imperiets redskap av teknologihistorikern Daniel R. Headrick. Utan ångbåt hade det inte varit möjligt att gå mot strömmen uppför Kongofloden, och utan ångdrivna skepp befästa med kanoner skulle inte det kinesiska kejsardömet ha tvingats på knä under opiumkriget 1839–1842. Utan öppnandet av Suezkanalen år 1869 skulle det ha tagit längre tid att sända trupper till Östafrika eller Indien och samtidigt gjorde kablar på havsbotten det möjligt att snabbt begära militär förstärkning. Och utan kinin som läkemedel mot malaria skulle färre européer ha vågat sig in i Västafrika. Moderna maskingevär kunde avlossa över 500 skott i minuten. Därför var det inte många på brittisk-egyptisk sida som miste livet i slaget om Sudan år 1898 medan 12 000 dödade sudaneser låg kvar på marken efter ett kortvarigt slag eller nedslaktande.

Medan industrialisering, ny teknologi och geopolitiska intressen länge fick mest uppmärksamhet i studier av den nya epoken i imperiets långa historia har det i dag också blivit vanligt att påminna om hur stark ställning rasistiska och kulturchauvinistiska uppfattningar hade under 1800-talets senare

hälft. Rasistisk nedvärdering av andra folkslag har djupa rötter i europeisk historia, och har använts för att försvara allt från slavhandel till utrotning av urfolk och kolonisation. Alexis de Tocqueville, John Stuart Mill och Max Weber är alla exempel på demokratiteoretiker vilka ansåg att folk utanför Europa måste underordna sig imperier utan att erhålla några politiska rättigheter. Den nya imperialismen framställdes gärna som ett civiliserings- och uppfostringsprojekt, närmast som en humanitär eller religiös plikt. *Socialdarwinismen* är också ett begrepp som används om den här tidsepoken, i vilken föreställningen om ”den starkes rätt” blev använt för att legitimera ett slags biologisk rätt till att härska över andra. Detta sammanföll med konstruktionen av ett slags global maskulinitet, där bara manliga ”dygder” som erövring, militarism och makt över kvinnor hyllades. Härifrån är vägen kort till det som historikerna Tracey Rizzo och Steven Gerontakis talar om som patriarkalisk imperialism, att kolonierna inte bara hade ekonomisk och politisk betydelse utan också gav möjligheter till att utöva en rasbaserad dominans. I studierna av skönlitterära texter och bildkonst finner de ett tydligt narrativ: pojkar blir till män, och män blir till koloniherrar. Mot slutet av 1800-talet användes inte sällan rasbiologiska argument i kvasivetenskaplig förklädning, där man sade att det gällde att ge evolutionen – eller Gud – en hjälpande hand i utrotningen av döende raser. Allra längst ned i en sådan tankevärld stod afrikanerna som ofta närmast framställdes som en del av djurlivet. En sådan avhumanisering av undersåtarna i imperiernas periferi, i kombination med kampen om jord och resurser, förde i extrema fall till folkmord, som i den tyska kolonin Namibia vid 1900-talets början. Sambandet mellan imperier, krig och folkmord är ett tema som alltfler historiker intresserar sig för, eftersom krigsförbrytelser och folkmord inte är något som totalitära regimer under 1900-talet har monopol på.

Järnvägen, ångfartygen, telegrafan, moderna

vapen och moderna mediciner ledde också till att de förkoloniala samhällena omformades på ett långt mer djupgående sätt och förstördes i mycket högre grad än vad som någonsin tidigare varit fallet (se kapitel 24). Inte minst gjorde nya transportmedel det möjligt att påtvinga Afrika den nya arbetsdelning som fortsatt präglar världsdelen, det vill säga ensidig produktion av råvaror för export och import av industrivaror. När efterfrågan på brittiska textilprodukter minskade i takt med att fler länder började industrialiseras påverkades också Indien. Före kolonialperioden var Indien världens ledande producent och exportör av bomullstyger, medan det under brittiskt styre omdanades till en typisk råvarumarknad och leverantör av råbomull och en viktig marknad för massproducerade textilvaror till följd av den industriella revolutionen i vår del av världen. Under perioder av hungersnöd fraktades också tonvis av spannmål från Indien till brittiska invånare och brittiska nötkreatur på nybyggda järnvägar. Den långa raden imperiekrig som fördes på skilda platser alltifrån Burma till Mellersta Östern och Sydafrika ledde till segrar genom den enorma indiska hären, där alla utgifter täcktes genom skatt på indiska bönder. Indien var också en viktig källa som – mer eller mindre under tvång – försåg det brittiska imperiet i alla världsdelar med billig arbetskraft till gruvor och plantager som kompensation för bortfall av slavar. Det var alltså inte längre tal om något löst nätverk utan om ett tätt och sammanvävt system, som i sin tur utgjorde en viktig del av en världsekonomi med växande skillnader mellan det vi i dag kallar Norr och Syd. Först i våra dagar håller detta på att svänga och kanske kommer perioden från 1500-talet till 1900-talets mitt att visa sig vara en historisk parentes.

DEN OFRÄNKOMLIGA NEDGÅNGEN

Jag har ovan mest hållit mig till temat imperiers framväxt och vidareutveckling, men är det något som minner om en historisk lag så är det att imperier förr eller senare faller sönder. Orsakerna

kan vara många, och ofta handlar det om vad som på engelska kallas för *imperial overstretch*. Före de moderna kommunikationsmedlens tid var det svårt att övervaka, kontrollera och driva in skatter och avgifter över stora avstånd. Inte sällan stötte imperiets härskare på motstånd och inre uppror, antingen i kärnområdet eller i periferin. Ofta berodde nedgång och sammanbrott på att nya stater med ambitioner, resurser och maktanspråk trädde fram, och sådan rivalitet leder ofta till krig. Även om det är först under perioden efter andra världskriget som kolonialväldena bryter samman (se kapitel 30) finns det många exempel på upplösning redan under 1800-talet.

Imperier börjar byggas på många olika sätt och faller sönder på många olika sätt. Låt oss ta det spanska och portugisiska kolonialväldet i Latinamerika som exempel. Före 1800-talets början fanns det inte mycket som tydde på att kolonialväldet svävade i fara, även om det förekommit flera uppror bland urbefolkningen, men under 1800-talets första decennier segrade den nationella frigörelsen nästan överallt. Ett viktigt inslag var dragkampen om höga poster och ekonomiska vinster mellan de européer som var födda i kolonin och kände sig hemma där och det lilla skikt administrativ personal som hade sänts ut från hemlandet och katolska kyrkan. I det spanska Amerika är dessa två grupper kända som respektive *kreoler* och *peninsulares* (födda på Iberiska halvön) (se även kapitel 21). På så vis påminde det inte så lite om vad som nyligen försiggått i de brittiska kolonierna längre norrut, vilket otvivelaktigt utgjorde en inspirationskälla. När det brittiska kolonialväldet kunde tvingas på knä blev det lättare att föreställa sig att den spanska kungamakten kunde besegras. Situationen ändrades snabbt år 1808, när den spanske kungen nödgades abdikera till följd av Napoleons invasion. Med undantag av vad som var fallet i Mexico, som var den rikaste och mest folkrika delen av imperiet, var det icke-radikala samhällskrafter som ställde sig i spetsen. Det fanns inte någon rak kurs mot

självständighet, men genom strider där allianserna skiftade, slavar och urbefolkning deltog, gerillakrig fördes och karismatiska ledare ställde sig i spetsen blev de allra flesta områden självständiga under 1820-talets lopp. Det var till god hjälp att den ledande världsmakten Storbritannien uppmuntrade till en frigörelse som öppnade för nya ekonomiska fördelar.

Att vägen ut ur ett imperium kan anta olika skepnad är Brasilien ett intressant exempel på. När Napoleons styrkor fullföljde ockupationen av Portugal år 1807 hade kungafamiljen – med brittisk eskort – redan satt kurs mot Brasilien. Rio de Janeiro blev därmed huvudstad för hela imperiet som omfattade både Portugal och kolonier i Afrika, Asien och Latinamerika. Intressant nog talar brasilianska historiker om en ”metropolisering” av periferin. Efter några år fick Brasilien samma status som själva Portugal så att det närmast var tal om en dubbelmonarki. Bättre exportmöjligheter och ökad efterfrågan på jordbruksprodukter i växande städer gjorde att överklassen glädde sig åt utvecklingen. De fruktade ett bakslag när kungen kallades hem till Lissabon år 1821, och samlades i stället runt kronprins Pedro som året därpå förklarade Brasilien självständigt med sig själv som monark. Med sina stora intressen i landet klargjorde Storbritannien att ett militärt ingripande inte skulle tolereras, och Portugal ställdes inför fait accompli. Portugal berövades sin viktigaste koloni, men imperiet fortlevde i reducerad form med besittningar i Asien och Afrika. De sista gavs inte upp förrän efter att den portugisiska militärdiktaturen själv hade fallit år 1974. En av de första europeiska kolonialmakterna blev en av de sista.

Också det osmanska imperiet gick mot sin upplösning under 1800-talets lopp. Här är orsakerna lika många och skiftande som imperiet självt. Ett rike som var spritt över så stora områden var beroende både av en stark centraladministration och av lojala samarbetspartners i periferin. Bägge delar sviktade efter hand. Erövring av nya områ-

den är ett verktyg som imperier ofta tillgriper för att skaffa resurser till en stor militärapparat och en tungrodd administration, men från slutet av 1600-talet krympte det multietniska riket samman. Genom många krig var det i stället Ryssland som expanderade mot Svarta havet. Mot slutet av 1800-talet frigjorde sig det ena balkanska landet efter det andra. Stora förändringar i de ekonomiska och militära styrkeförhållandena gentemot Europa hade också betydelse. Osmanska riket spelade en viktig roll i handeln i östra Medelhavet och västra delen av Indiska oceanen, men stod helt utanför den rasande snabba utvecklingen i det nordatlantiska området. I europeiska slavkolonier på andra sidan Atlanten odlades socker, kaffe och andra produkter som tidigare hämtats från det osmanska riket. Europeiska konkurrenter fick ett värdefullt tillskott genom silver och guld från Amerika medan det osmanska riket saknade egen tillförsel av ädelmetaller såväl för myntproduktion som för betalning för import från Asien. När industrialiseringen sköt fart i Storbritannien och Frankrike blev lokala hantverksprodukter av hög kvalitet utkonkurrerade i stora delar av världen.

Trots alla dessa problem fortlevde det osmanska riket – om än i reducerad skepnad – och gick inte under förrän efter första världskriget och visade under perioder förmåga till förnyelse, modernisering och kompromisser. Samtidigt delade det öde med Tsar-Ryssland, det habsburgska riket och det tyska imperiet i Afrika och Asien. Det kinesiska kejsardömet hade redan utträtt ur historien år 1911 till följd av politisk upplösning, hård press på naturresurserna, sociala uppror och utländsk aggression i många former. I motsats till vad som var fallet med Afrika var gamla och nya imperiemakter sinsemellan oense om hur det stora riket skulle delas, och de fruktade starkt motstånd från ett mer än 2 000 år gammalt kejsardöme. De uppnådde emellertid både ekonomiska vinster och klart definierade ”inflytelsezoner” till följd av krig och politisk press.

På samma sätt som imperier har blivit till på skilda sätt ser vi därför att de också bryter samman på olika vis. Under historiens gång har de ofta avlösts av nya. Skulle man i strid mot historieämnets regler komma med en spådom om framtiden finge det bli att imperiet som styresform och ekonomisk organisering – i vart fall med formell ko-

lonisation och långvarig ockupation av stora områden – har nått vägs ände. Det finns emellertid andra former av dominans, ekonomiskt övertag och militär hegemoni vilka ingalunda tillhör det förflutna.

ÖVERSÄTTNING: ULRIKA JAKOBSSON & MARIA SJÖBERG

Ett genomgående tema i stora delar av vår kända historia har varit de stora imperiernas framväxt, nedgång och sammanbrott. I detta kapitel har särskilt utvecklingen under de senaste femhundra åren lyfts fram. En viktig poäng är att även om den europeiska expansionen på allvar började i slutet av 1400-talet, bör europeisk dominans inte överdrivas – bortsett från i Latinamerika – innan vi kommer in på 1800-talet. Längre var de kinesiska kejsardömena Ming och Qing, det japanska Tokugawaimperiet, det indiska Mughalriket och det turkiska Osmanska riket så starka att européer sällan kom längre än till handelsstäder längs kusten. Med den industriella revolutionen, ångfartyg och moderna vapen började detta att ändra sig och Storbritannien blev den ledande havsmakten med stora imperieambitioner. Kamp om råvaror och marknader, rivalitet mellan industristater, biologisk rasism, nya kommunikationsmedel och moderna vapen skapade en ny situation under andra hälften av 1800-talet, som slutade med att europeiska stater under den nya imperialismen genomförde koloniseringen av Afrika och förstärkte sin dominans i Asien. Men vid denna tidpunkt hade avkoloniseringen för längesedan börjat i Latinamerika och andra hälften av 1900-talet blev den globala frigörelsens epok. Kanske kommer framtidens historiker att se på perioden av europeisk imperialism och dominans som en parentes?

BEGREPP

(den nya) imperialismen Den intensiva och mer systematiska fas av statsledd, industrikapitalistisk kolonialism på global skala som inleddes under sent 1800-tal

Berlinkonferensen Konferens 1884-1885 där de europeiska stormakterna kom överens om villkoren för Afrikas fortsatta kolonisering och hur kontinenten skulle delas mellan dem

dominions De brittiska kolonier som under 1800- och 1900-talen kom att få europeisk befolkning och tidigt blev först självstyrande, sedan självständiga

koloni Plats eller område som helt eller delvis befolkas av utifrån kommande grupper; används bl.a. om europeiska besittningar i andra världsdelar sedan 1500-talet

nationalstat Statsbildning omfattande en (mer eller mindre) etniskt homogen befolkning inom ett sammanhängande, administrativt och juridiskt integrerat territorium

orientalism Teoretikern Edward Saids term för nedlåtande och stereotypa västerländska föreställningar om "Orienterna" (främst Mellanöstern, även Indien och Östasien)

VIDARE LÄSNING

- Imperiernas historia under 2 000 år har fått ett överträffat standardverk, som utmärker sig både genom teoretiska grepp och spännande berättelser, se Burbank, Jane & Cooper, Frederick, *Empires in World History. Power and the Politics of Difference*, Princeton 2010.
- En historisk framställning som behandlar imperier från romarriket till våra dagar, och som ger fördjupningar med utvalda exempel, finns i Parson, Timothy H., *The Rule of Empires. Those Who Built Them, those Who Endured Them, and Why They Always Fall*, Oxford 2010.
- Ett långt tidsspänn kännetecknar också Aldrich, Robert (red.), *The Age of Empires*, London 2007, som är ovanligt rikt illustrerad med bilder och kartor.
- För de senaste femhundra åren, den epok som täcks i detta kapitel, finns det i omfång och kvalitet inga böcker som kan mäta sig med Aldrich, Robert & McKenzie (red.), *The Routledge History of Western Empires*, London 2014, och Levine, Philippa & Marriot, John (red.), *The Ashgate Research Companion to Modern Imperial Histories*, London 2012. Här finns det både kronologiska och tematiska översikter samtidigt som de enskilda imperierna ingående behandlas.
- Samma period behandlas mycket informativt av Getz, Trevor R. & Streets-Salter, Heather, *Modern Imperialism and Colonialism. A Global Perspective*, Boston 2011, och Terreblanche, Sampie: *Western Empires. Christianity, and the Inequalities between the West and the Rest*, Johannesburg 2014.
- Ett genusperspektiv på kolonialism och imperialism är ett forskningsfält som tillmätts allt större vikt. För en utmärkt och fascinerande introduktion, se Rizzo, Tracey & Gerontakis, Steven, *Intimate Empires. Body, Race, and Gender in the Modern World*, Oxford 2017.
- Flera nyare böcker behandlar kolonisering och imperier utifrån ett milljöhistoriskt perspektiv. Ett verk att börja med är Beinhart William & Hughes, Lotte, *Environment and Empire*, Oxford 2007.
- Mer specifikt om det brittiska imperiet föreligger en lång rad spännande studier; tre som tryggt kan rekommenderas är Darwin, John, *Unfinished Empire. The Global Expansion of Britain*, London 2012; Gott, Richard, *Britain's Empire. Resistance, Repression and Revolt*, London 2011, och Cain, P. C. & Hopkins, A. G., *British Imperialism: 1688–2015*, London 2016 (3 rev. utg.).
- För en kortfattad och precis diskussion av imperiebegreppet och dess historia, se Colas, Alejandro, *Empire*, Cambridge 2007, och Howe, Stephen, *Empire. A Very Short Introduction*, Oxford 2002. En lika lyckad och kortfattad presentation av avkolonisering är Kennedy, Dane, *Decolonization, A Very Short Introduction*, Oxford 2016.
- Det finns många goda översikter av kolonialismens historia under de senaste femhundra åren, en bra bok att börja med är Reinhard, Wolfgang, *A Short History of Colonialism*, Manchester 2011. Eriksen, Tore Linné, *Globalhistorie 1750–1900. En sammenvevd og delt verden*, Oslo 2010, behandlar både imperier och deras verkningar i alla världsdelar.
- En spännande historiografisk översikt, där 17 kända historiker reflekterar över sin egen väg mot imperiestudier, är Burton, Antoinette & Kennedy, Dane (red.), *How Empire Shapes Us*, London 2016.
- För dem som söker kunskap om sambanden mellan teknologisk dominans och imperialism, finns inget bättre alternativ än Headrick, Daniel R., *Power over Peoples. Technology, Environments, and Western Imperialism, 1400 to the Present*, Princeton 2011.
- Att imperialism inte är död, utan framträder i ständigt nya former, är tema i Smith, John, *Imperialism in the Twenty-first Century*, New York/London 2016.
- Kopplingen mellan imperialism, kolonialism och folkmord görs i bland annat Gerner, Kristian & Karlsson, Klas-Göran, *Folkmordens historia*, Stockholm 2011, och Eriksen, Tore Linné, *Det tjuende århundrets første folkemord. Namibia 1904–1908*, Oslo 2007.
- Den som söker efter exempel på koloni- och imperieapologetiska tillämpningar, kan börja med den inflytelsesrika brittiske historikern Niall Ferguson, som bland annat har givit ut *Empire. How Britain Made the Modern World*, London 2004, och *Civilization. The Six Killer Apps of Western Power*, London 2012.